

ΑΙΣΧΥΛΟΣ ΚΑΙ ΣΟΦΟΚΛΗΣ: ΟΙ ΠΛΕΙΣΤΕΣ ΟΨΕΙΣ ΤΗΣ ΠΡΟΣΛΗΨΗΣ

REBECCA FUTO KENNEDY (έπιμ.), *Brill's Companion to the Reception of Aeschylus*, Leiden / Βοστώνη 2017.

ROSANNA LAURIOLA και KYRIAKOS N. DEMETRIOU (έπιμ.), *Brill's Companion to the Reception of Sophocles*, Leiden / Βοστώνη 2017.

ΟΙ ΔΥΟ ΠΟΛΥΣΕΛΙΔΟΙ ΤΟΜΟΙ που κυκλοφόρησαν τὸ 2017 ἀπὸ τὸν ἐκδοτικὸ οἶκο Brill καὶ φιλοδοξοῦν νὰ καλύψουν τὸ πεδίο τῆς ἀρχαίας καὶ νεότερης πρόσληψης τοῦ Αἰσχύλου καὶ τοῦ Σοφοκλῆ, ἀποτελοῦν δύο διαφορετικὰ βιβλία, καθὼς βασίζεται ὁ καθένας σὲ μιὰν οὐσιωδῶς διακριτὴ σύλληψη ὡς πρὸς τὴ δόμηση καὶ τὴν κατανομὴ τοῦ περιεχομένου. Τὸ *Brill's Companion to the Reception of Aeschylus*, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν τόμο ὁ ὁποῖος ἐστιάζει στὸν Σοφοκλῆ, δὲν συγκροτεῖται ἀπὸ κείμενα ποὺ πραγματεύονται κάθε δρᾶμα ξεχωριστά, ἀλλὰ ἐπιμερίζεται σὲ θεματικὰ κεφάλαια, ποὺ φωτίζουν τὸ καθένα μιὰ συγκεκριμένη πτυχὴ τῆς ἀπήχησης τῆς αἰσχύλειας δραματοουργίας. Αὐτοῦ τοῦ τύπου ἢ διάρθρωση ἔχει — καὶ μπορούμε ἐξ ἀρχῆς νὰ τὸ ἐπισημάνουμε — ὡς προφανὲς πλεονέκτημα τὸ γεγονὸς ὅτι ἀφήνει χῶρο γιὰ δοκίμια, γραμμένα ἀπὸ ἐξειδικευμένους μελετητές, ποὺ ἀναπτύσσουν σὲ κάποια ἔκταση ιδιαίτερες, ἀκόμη καὶ ἀναπάντεχες πτυχὲς τῆς αἰσχύλειας ἐπιβίωσης. Ὡς δυνητικὸ μειονέκτημα, ὠστόσο, μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν ὀρίζεται ὡς προτεραιότητα νὰ ἐπιτευχθεῖ ἡ εὐρύτερη δυνατὴ περιληπτικότητα, προσπάθεια ποὺ ἀπεναντίας ὑπηρετεῖται ρητὰ ὅταν ἕνας ἐρευνητὴς ἀναλαμβάνει νὰ γράψει ἕνα κεφάλαιο τὸ ὁποῖο θὰ καλύπτει τὶς ποικίλες ὀψεις τῆς πρόσληψης ἑνὸς δρᾶματος σὲ εὐρὸ χρονικὸ ὀρίζοντα: ἐπιλογή ποὺ υἱοθετήθηκε στὸν ἀντίστοιχο τόμο γιὰ τὸν Σοφοκλῆ. Ἐχοντας κατὰ νοῦ τὴν οὐσιώδη αὐτὴ διαφοροποίηση θὰ προχωρήσουμε στὴ διαδοχικὴ ἐξέταση τῶν δύο συλλογικῶν ἔργων.

Τὸ *Brill's Companion to the Reception of Aeschylus* συναποτελεῖται ἀπὸ εἴκοσι πέντε δοκίμια, τὰ ὁποῖα καὶ κατανέμονται σὲ δύο μέρη. Τὸ πρῶτο, πού εἶναι τὸ σαφῶς συντομότερο (σελ. 9-203), τιτλοφορεῖται “Pre-Modern Recaptions”, φθάνοντας χρονολογικά μέχρι καὶ τῆ βυζαντινῆ ἐποχῆ, ἐνῶ τὸ δεύτερο (σελ. 205-620), “Modern Recaptions”, καλύπτει ὅλη τὴν περίοδο ἀπὸ τὴν Ἀναγέννηση μέχρι καὶ τὸν 21ο αἰώνα. Τὰ κεφάλαια τοῦ πρώτου μέρους εἶναι κατὰ κανόνα πιὸ ἐκτενῆ σὲ σχέση μετὰ ἐκεῖνα τοῦ δεύτερου καὶ παρέχουν μία σφαιρικότερη ἐπισκόπηση θεμάτων ἀρχαίας πρόσληψης τοῦ Αἰσχύλου. Τὸ πρῶτο μελέτημα ἀνήκει στὸν David G. Smith, ὁ ὁποῖος προσεγγίζει τὸ ζήτημα τῆς σχέσης τοῦ Τραγικοῦ μετὰ τὴ Σικελία μετὰ ἀνανεωτικὴ ματιὰ, πού τὴ διακρίνει ἐντονη δυσπιστία ἀπέναντι στίς ἀρχαῖες μαρτυρίες. Ἀφοῦ ἐξετάσει προσεκτικὰ τὰ σχετικὰ τεκμήρια, τελικὰ συνάγει πὼς δὲν ὑπάρχει περιθώριο νὰ σχηματίσουμε ἀσφαλῆ συμπεράσματα σχετικά μετὰ τὴν πιθανὴ παραμονὴ τοῦ ποιητῆ στὸ νησί, καὶ μάλιστα στὴν αὐλὴ τοῦ Ἰέρωνα. Ἀκόμη καὶ οἱ Πέρσες ἐνδέχεται ἀπλὰ νὰ ἀνέβηκαν στὴ Σικελία σὲ μεταγενέστερο χρόνο καὶ ὄχι ἐνόσω ζοῦσε ὁ Αἰσχύλος. Τὸ δεύτερο κεφάλαιο, ἕνα ἀπὸ τὰ ἀρτιότερα καὶ πιὸ περιεκτικὰ τοῦ τόμου, τὸ ὑπογράφει ὁ David Rosenbloom, ὁ ὁποῖος ἐστιάζει στὸν τρόπο πρόσληψης τοῦ Αἰσχύλου ἀπὸ τοὺς κωμικοὺς ποιητῆς (“The Comedians’ Aeschylus”). Ἐπιχειρεῖ, ἀρχικά, μετὰ προσεκτικὸ τρόπο νὰ ἀπαντήσῃ στὸ ἐρώτημα ἀπὸ ποῦ ἀντλοῦσαν οἱ κωμωδοποιοὶ τὴν ἐξοικειώσῃ τους μετὰ τὸ ἔργο τοῦ Τραγικοῦ (μέσω τοῦ κειμένου, καθὼς φαίνεται, ἀλλὰ πιθανῶς καὶ ἀπὸ σκηνικὲς ἀναβιώσεις). Ἐν συνεχείᾳ, ἐξετάζει τὴν αἰσχύλεια ποίηση ὡς ὄχημα κωμικῆς παρῶδησης, ἐνῶ ἕνα εἰδικότερο θέμα πού τὸν ἀπασχολεῖ εἶναι τὸ πὼς ἀνάγονται ὁ Αἰσχύλος καὶ ὁ Εὐριπίδης σὲ πολιτικὰ σύμβολα στοὺς Βατράχους.

Τὸ τρίτο κεφάλαιο ἐπικεντρώνεται στὴν ἀριστοτελικὴ πρόσληψη τοῦ Αἰσχύλου, τόσο στὴν *Ποιητικὴ* ὅσο καὶ σὲ ἄλλα ἔργα τοῦ Σταγειρίτη. Ἐδῶ ἡ Dana LaCourse Munteanu μετὰ προσοχὴ ἐξετάζει τὸ ζήτημα τῆς εἰσαγωγῆς τοῦ δεύτερου καὶ τοῦ τρίτου ὑποκριτῆ, ὅπως τίθεται στὸ γνωστὸ δυσσερμηνετο χωρίο τῆς *Ποιητικῆς* (4.1449a15-19), προτοῦ προχωρήσῃ στὴν ἐξέταση τῶν ὑπολοίπων, σαφῶς εὐἀριθμων καὶ ἐνίοτε πάλι σκοτεινῶν, ἀναφορῶν τοῦ Ἀριστοτέλη σὲ αἰσχύλεια δρᾶματα. Σὲ μιὰ συνολικὴ προσπάθεια ἀποτίμησης, καταλήγει διατυπώνοντας τὴν ὑπόθεση ὅτι εἶναι ἴσως ἡ αἰσχύλεια σύλληψη τῆς πλοκῆς ὁ λόγος πού δὲν καταλαμβάνει πιὸ περίοπτη θέση ὁ Τραγικὸς στίς ἀριστοτελικὲς πραγματεῖες. Στὸ τέταρτο κεφάλαιο ἡ Sebastiana Nervegna ἐξετάζει τὴν πρόσληψη τοῦ ποιητῆ κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχῆ. Ἐδῶ βρίσκουμε συγκεντρωμένες πολὺτιμες πληροφορίες καὶ ἀναλύσεις γιὰ τὴ φιλολογικὴ

έργασία πάνω στο corpus του Αισχύλου κατά την περίοδο αυτή, αλλά και για τις παράστασεις δραμάτων του ποιητή: ιδιαίτερα χρήσιμη είναι η αναφορά στα αρχαιολογικά τεκμήρια, τα οποία μαρτυρούν έξοικείωση με το έργο του, ιδίως στην Κάτω Ίταλία. Το επόμενο κεφάλαιο (5), με θέμα τις άπηχήσεις της αίσχύλειας δραματοουργίας στη ρωμαϊκή εποχή, γραμμένο από τον George W. M. Harrison, δεν ανταποκρίνεται, ωστόσο, εξίσου επιτυχώς στις ανάγκες του τόμου. Αναμιγνύονται διάφορα είδη πηγών, δίχως να αποδίδεται επαρκής έμφαση στη σημασία της ειδολογικής διαφοροποίησης. Έπιπλέον, η αναφορά στη *Θηβαΐδα* του Στατίου — έργο κεντρικό εν προκειμένω — είναι μάλλον πρόχειρη και εξαιρετικά επιλεκτική, ενώ στο τέλος ο συγγραφέας εστιάζει σε διάφορα επίμερους δράματα και έντελει στον *Αγαμέμνονα*, ολοκληρώνοντας το κείμενό του απότομα, δίχως μια αναγκαία, συγκεφαλαιωτική κατακλείδα. Το επόμενο, έκτο κεφάλαιο (“Aeschylus in Byzantium”), του Χρήστου Σιμελίδη, αποζημιώνει, εντούτοις, τον αναγνώστη, δεδομένου ότι καλύπτει επιτυχώς ένα σημαντικό κενό στη βιβλιογραφία. Περιλαμβάνει τόσο τις άπηχήσεις του Αισχύλου σε λόγια και πατερικά κείμενα, όσο και τη φιλολογική εργασία πάνω στον έργο του ποιητή κατά τη βυζαντινή εποχή. Ο Ίωάννης Τζέτζης και ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης ξεχωρίζουν μεταξύ των Βυζαντινών λογίων που φιλοξενούν στα γραπτά τους αίσχύλεια παρθέματα και μνείες στο έργο του Τραγικού.

Στο δεύτερο μέρος, τώρα, έχουμε, καθώς σημειώθηκε ήδη, πληθώρα κεφαλαίων, το καθένα από τα οποία χαρακτηρίζεται από διαφορετικό κάθε φορά βαθμό περιληπτικότητας και εύρους πραγμάτευσης (τόσο χρονικού όσο και θεματικού). Έπιπλέον, ο τρόπος κατάταξης των δοκιμίων δεν μοιάζει να ύπαγορεύεται από κάποιο συγκεκριμένο κριτήριο, πέραν μιας χαλαρής χρονολογικής κατάταξης· τοῦτο όμως, και λόγω της ποικιλόμορφης θεματικής, είναι σε μεγάλο βαθμό αναπόφευκτο. Το Κεφάλαιο 7 (“Aeschylus and Opera”) παρέχει μιάν άρτια, πληροφοριακά πλούσια έποπτεία της όπερατικής παραγωγής που έμπνέεται από τον Αισχύλο, από τον δέκατο έβδομο αιώνα μέχρι και τις μέρες μας. Να σημειωθεί, ωστόσο, πώς η σχετικά σύντομη αναφορά στον Wagner και το *Δαχτυλίδι των Νιμπελούνγκεν* συμπληρώνεται από την αντίστοιχη μνεία στο Κεφάλαιο 8, αλλά κατόπιν και από την ανάλυση του Richard Seaford (Κεφάλαιο 13), ο οποίος πραγματεύεται τον ρόλο του χρέματος στο *Δαχτυλίδι*, σε συνάφεια με τον Αισχύλο. Με δεδομένο τον πολυκερματισμό αυτόν, μία συνεκτική αυτότελής συζήτηση της αίσχύλειας έπιρροής στον Wagner θα συνιστούσε μάλλον προσφορότερη λύση. Από το Κεφάλαιο 7 κρατούμε επίσης, μεταξύ άλλων, και τη σύντομη αλλά

μεστή παρουσίαση τῆς Ὁρέστειας τοῦ Sergei Taneyev. Τὸ ὄγδοο Κεφάλαιο (“Aeschylus in Germany”), τοῦ Theodore Ziolkowski, παρέχει μιὰ σφαιρική ἐπισκόπηση τῆς ἐνασχόλησης μὲ τὸν Αἰσχύλο στὴ Γερμανία. Ἡ εὐρεία αὐτὴ πραγμάτευση ξεκινᾷ ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰώνα (ἐποχὴ τῆς “Θύελλας καὶ Ὀρμῆς”) καὶ φθάνει μέχρι τὸ σήμερα, ἐκτεινόμενη στὴ λογοτεχνία, τὴ φιλοσοφία, ἀλλὰ καὶ τὴ φιλολογία καὶ τὴν ἐρμηνεία τῆς ἀρχαιότητος εὐρύτερα. Θέματα ὅπως ἡ ἀνάδειξη τοῦ Αἰσχύλου μέσω τῆς μεταφραστικῆς ἐργασίας τοῦ Johann Gustav Droysen ἢ ἡ παρουσία τοῦ ποιητῆ στὸ ἔργο τοῦ Νίτσε εἶναι μερικὰ μόνο ἀπὸ τὰ ζητήματα στὰ ὁποῖα εἰσάγεται ὁ ἀναγνώστης μὲ τρόπο κατατοπιστικό. Στὸ ἴδιο κεφάλαιο γίνεται ἐπίσης λόγος γιὰ τὴ σκηνικὴ πρόσληψη τοῦ Αἰσχύλου στὸν γερμανικὸ χῶρο, φθάνοντας μέχρι καὶ τὸν σύγχρονό μας Durs Grünbein.

Τὰ κεφάλαια ποὺ ἀκολουθοῦν ἐπικεντρώνονται κατὰ κανόνα σὲ ἓνα συγκεκριμένο ἔργο ἢ μιὰ γεωγραφικὴ περιοχὴ. Γιὰ λόγους συντομίας θὰ εἶμαι ὑποχρεωτικὰ ἐπιλεκτικὸς ὡς πρὸς τὸν σχολιασμό τους, δίχως ὅμως τοῦτο νὰ συνεπάγεται πὼς θέλω νὰ μειώσω τὴ ἀξία κάποιων συμβολῶν. Πολύτιμο, μεταξὺ ἄλλων, εἶναι τὸ μελέτημα τοῦ Fabien Desset ποὺ ἐμβαθύνει στὸ “λυρικό δράμα” *Prometheus Unbound* τοῦ Percy Bysshe Shelley. Ἐξετάζει, εἰδικότερα, τοὺς μορφολογικοὺς μετασχηματισμοὺς στοὺς ὁποίους ἔχει ὑποβληθεῖ ὁ Προμηθεὺς δεσμώτης ἀπὸ τὸν Ἄγγλο ποιητῆ, ἐνῶ ἐπίσης ἐπεκτείνεται σὲ ζητήματα ὕφους, ἀναδεικνύοντας, γιὰ παράδειγμα, τὶς ὀφειλὲς στὸν Milton. Ἐκτενῶς ἀναπτύσσεται ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο μετουσιώνονται στὸ νεότερο ἔργο θέματα ὅπως ἡ κλοπὴ τοῦ πυρός, ἀλλὰ καὶ τὰ δῶρα τοῦ Τιτάνα πρὸς τὴν ἀνθρωπότητα. Ἐπιπλέον, ἀξιέπαινη εἶναι ἡ προσεκτικὴ ἀνάγνωση καὶ ἐρμηνεία αὐτοτελῶν χωρίων τοῦ δράματος.

Νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ πὼς μερικὰ κεφάλαια συζητοῦν περιπτώσεις αἰσχύλειας πρόσληψης ἐκ πρώτης ὄψεως ἐλάχιστα προφανεῖς, ποὺ ὅμως διόλου δὲν ὑπολείπονται ὡς πρὸς τὸ ἐνδιαφέρον καὶ τὴ σημασία τους. Ἐνα παράδειγμα εἶναι ἡ συμβολὴ τῆς Barbara Witucki (Κεφάλαιο 12), ποὺ ἀναδεικνύει αἰσχύλειες ἀπηχήσεις στὸ ἐμβληματικὸ μυθιστόρημα *Vanity Fair* τοῦ William Makepeace Thackeray: διόλου αὐθαίρετες δὲνμποροῦν νὰ θεωρηθοῦν οἱ συνδέσεις αὐτές, δεδομένης τῆς κλασικῆς παιδείας τοῦ Ἄγγλου συγγραφέα. Ἡ πρόσληψη νοεῖται μὲ διερυμμένη ἔννοια στὴ συμβολὴ τοῦ Στράτου Κωνσταντινίδη, ποὺ ἐρευνᾷ τὸ πῶς ἐρμηνεύθηκαν φιλολογικὰ οἱ λεκτικὲς ἐπαναλήψεις στὸ αἰσχύλειο δράμα καὶ εἰδικότερα στοὺς Πέρσες (Κεφάλαιο 15). Εἰδικότερη ἀφορμὴ γιὰ τὸ δοκίμιο αὐτὸ παρέχει ἡ ἀρνητικὴ ἀποτίμηση τοῦ ποιητικοῦ αὐτοῦ τρόπου ἀπὸ τὸν καταξιωμένο ὑπομνηματιστῆ τοῦ ἔργου H. D. Broadhead. Ἡ ἄποψη

του Broadhead αντικρούεται, ενώ ο Κωνσταντινίδης στρέφεται ειδικότερα και στο πώς επέλεξαν να αποδώσουν οι διάφοροι μεταφραστές του Αίσχylου τις λεκτικές αυτές επαναλήψεις. Με την άφορμή αυτή θα ήθελα να επισημάνω πώς μία ευρύτερη συζήτηση του μεταφραστικού ζητήματος, στο πλαίσιο συγκεκριμένης γλωσσικής παράδοσης, θα ήταν ευπρόσδεκτη στον τόμο που εξετάζουμε ή και σε μελλοντικά έργα με ανάλογη θεματική.

Τομείς που διευρύνουν και επικαιροποιούν το πεδίο τής πρόσληψης είναι εξίσου παρόντες, με χαρακτηριστικά τὰ Κεφάλαια 16 και 17, τὰ ὁποῖα ἐστιάζουν στον τρόπο με τὸν ὁποῖο ἀξιοποιήθηκαν οἱ Πέρσες καὶ ἡ Ὁρέστεια, ἀντιστοίχως, στὴ γαλλικὴ καὶ ἀγγλικὴ τηλεόραση. Στὸ Κεφάλαιο 21 ἡ Marianne McDonald προβαίνει σὲ μία ἐνδιαφέρουσα παράλληλη ἐξέταση τοῦ ἔργου τοῦ O'Neill *Τὸ πένθος ταιριάζει στὴν Ἥλεκτρα* καὶ τῆς ταινίας τῶν Werner Herzog καὶ Herbert Golder, *My Son, My Son, What Have Ye Done* (2009), ποῦ ἔχει ἔντονα χαραγμένη τὴν ἐπιρροή τῆς Ὁρέστειας. Ἡ ἐπισήμανση, ἀπὸ τὸν Geoffrey Bakewell, συνδετικῶν νημάτων μεταξὺ τοῦ κινηματογραφικοῦ ἔργου *The Shining* τοῦ Stanley Kubrick καὶ τῆς Ὁρέστειας (Κεφάλαιο 22) μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἀκόμη πιὸ ἀπρόσμενη. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὸ Κεφάλαιο 23, ὅπου ὁ Brett Rogers ἀνακαλύπτει σημεῖα ἐπαφῆς ἀνάμεσα στὸ αἰσχύλειο ἔργο καὶ τὸ διάσημο μυθιστόρημα *Dune* τοῦ Frank Herbert. Στὰ θετικὰ σημεῖα τοῦ τόμου προσμετρᾶται καὶ ἡ ἐπέκταση τοῦ ἐρευνητικοῦ ἐνδιαφέροντος σὲ περιοχὲς ἐκτὸς δυτικοῦ κόσμου· ἀναφερόμαστε ἰδίως στὰ Κεφάλαια 18 καὶ 19, ποῦ ἐστιάζουν στὴν πρόσληψη τοῦ Αἰσχylου στὴν Ἀφρικὴ. Στὸν τομέα αὐτὸν θὰ ἦταν εὐκταῖο νὰ ὑπῆρχαν καὶ περισσότερες συμβολές. Τέλος, τὸ βιβλίο ὁλοκληρώνεται με δύο κεφάλαια (24 καὶ 25) ποῦ ἀναδιφοῦν, με συμπληρωματικὸ τρόπο, τὴν ἐπίδραση τοῦ Αἰσχylου στὴν πολιτικὴ σκέψη διαχρονικά. Στὸ πρῶτο, ἡ Arlene Saxonhouse ἐκκινεῖ ἀπὸ τὴν “ἀπουσία” μᾶλλον τοῦ Τραγικοῦ ἀπὸ τὸν δυτικὸ πολιτικὸ στοχασμὸ, ἐνῶ στὸ δεύτερο ἡ Larissa Atkison καὶ ὁ Ryan Balot προσφέρουν, μεταξὺ ἄλλων, μιὰ ἀπαραίτητη ἐπισκόπηση τῶν αἰσχύλειων ἀπηχήσεων στὴ μεταπολεμικὴ πολιτικὴ φιλοσοφία.

Συνοψίζοντας, τὸ *Brill's Companion to the Reception of Aeschylus* ἀποτελεῖ ἕναν ἐκτενὴ ὁδηγό, ὁ ὁποῖος παρέχει μιὰ πολὺπλευρὴ καὶ ἐξαιρετικὰ χρήσιμη πραγμάτευση τῶν ποικίλων ἐκφάνσεων τῆς αἰσχylειας πρόσληψης, ξεκινώντας ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα. Καθὼς τονίστηκε καὶ στὴν ἀρχή, δεδομένης τῆς ἐπιλογῆς ποῦ ἔγινε ὡς πρὸς τὰ περιεχόμενα καὶ τὴ διάρθρωση τοῦ τόμου, δὲν ἐπιζητεῖται ἡ ἐξαντλητικὴ καταγραφή, παρὰ τὴν πληθώρα τοῦ ὑλικοῦ, ἀλλὰ σαφῶς μένουν καὶ πτυχές

πού δὲν καλύπτονται, ἐνῶ προφανῶς ἀποδίδεται ἐξαιρετικὴ ἔμφαση σὲ ἐπιμέρους θέματα. Αὐτὸ ὅμως εἶναι ἐν πολλοῖς ἀναμενόμενο. Ἐπιπλέον, μπορεῖ εὐλόγα νὰ ὑποστηριχθεῖ πὼς ἓνα ἐμπεριστατωμένο δοκίμιο πάνω σὲ μιὰ περιορισμένη ἔστω περιοχὴ ἀπήχησης τοῦ αἰσχύλειου δράματος μπορεῖ κάλλιστα νὰ λειτουργήσῃ καὶ παραδειγματικά, παρέχοντας ἓναν ὁδηγὸ γιὰ ἀνάλογοι εἰδούς μελέτες στὸ μέλλον. Ὑπ' αὐτὴν τὴν ἐννοια, ὁ τόμος χρησιμεύει καὶ ὡς ἐφαλτήριο γιὰ τὴ διεύρυνση καὶ ἐμβάθυνση τῆς ἔρευνας πάνω στὴν ἐπιβίωση τοῦ Αἰσχύλου. Τὸ εὖρος καὶ ὁ φιλόδοξος χαρακτήρας τοῦ ἐγχειρήματος δὲν ἀποκλείει, ὡστόσο, νὰ διατυπωθοῦν καὶ μερικὰ ἐπιπλέον ἐρωτήματα ἢ πιθανές ἐνστάσεις. Γιὰ παράδειγμα, θὰ ἔπρεπε μήπως ἡ πρόσληψη τοῦ Αἰσχύλου στὴν ἀρχαιότητα νὰ καταλαμβάνει περισσότερες σελίδες; Θὰ ἦταν, ἐνδεχομένως, προτιμότερο νὰ ὑπάρχει σαφέστερος θεωρητικὸς προσδιορισμὸς τῆς ἴδιας τῆς ἐννοιας τῆς πρόσληψης; Ἀνάλογα ἐρωτήματα εἶναι εὐλόγο νὰ τεθοῦν, δίχως ὅμως νὰ ἀναιρεῖται ἡ μεγάλη ἀξία τοῦ τόμου αὐτοῦ ὡς πολύτιμου ἔργου ἀναφορᾶς.

Περνώντας τώρα στὸ *Brill's Companion to the Reception of Sophocles*, νὰ σημειώσουμε κατ' ἀρχὰς πὼς τὰ κεφάλαια, πού καλύπτουν ἓνα σοφόκλειο δράμα τὸ καθένα, ἀκολουθοῦν μιὰ πάγια διάρθρωση σὲ συγκεκριμένες ἐνότητες: λογοτεχνία, εἰκαστικὲς τέχνες, μουσικὴ, χορὸ, θέατρο καὶ κινηματογράφο. Ἐνῶ ὅμως ὅλες οἱ συμβολές υἰοθετοῦν τὴν ἴδια βασικὴ δομὴ, δὲν διαθέτουν, παρὰ ταῦτα, τὸ ἴδιο μέγεθος. Ἡ διαφοροποίηση ὡς πρὸς τὴν ἔκταση εἶναι μάλιστα ἀξιοπρόσεκτη· χαρακτηριστικά, ἀπὸ τὶς 37 σελίδες τοῦ κεφαλαίου γιὰ τὴν *Ἥλέκτρα* φθάνουμε μέχρι καὶ τὶς 177 γιὰ τὸν *Οἰδίποδα Τύραννο*. Προτοῦ ὅμως προχωρήσουμε στὸν σχολιασμὸ τῶν ἐπιμέρους συμβολῶν, νὰ ἐπισημάνουμε ὡς εὐτυχὴ ἐπιλογή τὴν πρόταξη τοῦ εἰσαγωγικοῦ κειμένου τοῦ Enrico Magnelli, ὁ ὁποῖος πραγματεύεται τὶς ἀρχαῖες καὶ βυζαντινὲς μαρτυρίες γιὰ τὸν βίον τοῦ Σοφοκλῆ, καθὼς καὶ τὶς ἀντίστοιχες ἀπόψεις γιὰ τὸ ὕφος τῆς δραματικῆς του γραφῆς.

Τὸ πρῶτο κεφάλαιο, πού ὑπογράφει ἡ Martina Treu, ἔχει ὡς θέμα τὸν Αἴαντα καὶ ἀριθμεῖ πενήντα σελίδες. Στὴν παραδειγματικὰ δομημένη ἐνότητα “Λογοτεχνία” ἀναδιφεῖται τόσο τὸ ὑπόβαθρο τῶν πηγῶν σὲ ὅποιες βασίστηκε ὁ Σοφοκλῆς ὅσο κυρίως ἡ ἐπίδραση τοῦ ἔργου στὴ μεταγενέστερη γραμματεία. Κρατοῦμε, μεταξὺ ἄλλων, τὴν ἀναφορὰ στὸν Ὀβίδιο, τοῦ ὁποῖου ἡ ποιητικὴ πραγμάτευση ὑπῆρξε ἰδιαίτερα ἐπιδραστικὴ λόγῳ τῆς καθαρότητος καὶ τῆς εὐφυοῦς σύνθεσός της. Ἀνάμεσα σὲ ἐνσαρκώσεις τοῦ Αἴαντα στὴ μεταγενέστερη, δυτικὴ λογοτεχνία

ἐξέχουσα θέση κατέχει τὸ δράμα τοῦ Σαίξπηρ *Τρωῖλος και Χρυσήδα*. Ὁ σατιρικός μετασχηματισμὸς τῆς μορφῆς τοῦ ἥρωα ἀποτιμᾶται εὐστοχα ὡς μιὰ ἀξιομνημόνευτη “θεατρικὴ ἐπανάσταση” στὴν ἱστορία τῆς δυτικῆς λογοτεχνίας. Ἐν συνεχείᾳ γίνεται λόγος γιὰ τὴν πρόσληψη τοῦ σοφόκλειου ἥρωα ἀπὸ τὸν Ugo Foscolo, ἐνῶ στὴ σύγχρονη πιά ἐποχὴ ξεχωρίζει, μεταξύ ἄλλων, ἡ συγγραφέας τὸν Γιάννη Ρίτσο καὶ τὸ ποίημα *Αἴας τῆς Τέταρτης διάστασης*: καταγράφεται, μάλιστα, ἡ ὄχι τόσο γνωστὴ πληροφορία πὼς ὁ *Αἴας* τοῦ Ρίτσου ἔχει ἀνέβει πάνω ἀπὸ μιὰ φορὰ σὲ ἰταλικὲς σκηνὲς τὰ τελευταῖα εἴκοσι χρόνια. Κατόπιν γίνεται λόγος, μεταξύ ἄλλων, γιὰ τὸν Heiner Müller καὶ τὸ ἔργο του *Ajax zum Beispiel*, καθὼς καὶ τὴν Toni Morrison μὲ τὸ μυθιστόρημά της *Sula*, ὅπου συναντοῦμε ἀπόηχους τοῦ σοφόκλειου *Αἴαντα*.

Ἡ διάκριση τῶν κεφαλαίων σὲ ἐξ ἀρχῆς προσδιορισμένες ἐπιμέρους ἐνότητες ἔχει ὡς πλεονέκτημα τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ἀναγνώστης γνωρίζει ἐκ τῶν προτέρων σὲ ποιοὶ σημεῖο θὰ ψάξει γιὰ νὰ βρεῖ τίς πληροφορίες πού χρειάζεται. Λόγου χάριν, στὸ κεφάλαιο τῆς Martina Treu ἀνακαλύπτει κανεὶς τίς λιγότερο γνωστὲς ὕπερες πού ἐμπνέονται ἀπὸ τὸν μῦθο τοῦ *Αἴαντα*. Χαρακτηριστικά, γίνεται λόγος γιὰ τὸ ἔργο *Achille et Polyxène*, τὴ μουσικὴ τοῦ ὁποῦοι ξεκίνησε νὰ γράφει ὁ σπουδαῖος Jean-Baptiste Lully (1632–1687) καὶ τὴ συνέχισε, μετὰ τὸν θάνατο ἐκείνου, ὁ μαθητὴς του Pascal Collasse (1649–1709). Μαθαίνουμε, ἐπιπλέον, γιὰ τὸ λυρικό δράμα *L'Ajax*, πού πρωτοπαίχθηκε τὸ 1694 στὸ Teatro Ducale τοῦ Μιλάνου, σὲ μουσικὴ σύνθεση τοῦ Francesco Ballarotti (περ. 1660–1712): ἀντίστοιχα, στὴν ἐνότητα “Χορὸς” γιὰ τὸ μπαλέτο *La mort d'Ajax* τοῦ Γάλλου χορογράφου Jean-Georges Noverre (1727–1810).

Τὸ ὑποκεφάλαιο ὅπου καταγράφονται οἱ παραστάσεις τοῦ *Αἴαντα* στὴ νεότερη ἐποχὴ πάσχει, ἐντούτοις, ἀπὸ περιορισμοὺς. Συγκεκριμένα, ἀποδίδεται ὑπερβολικὴ ἔμφαση στὴν ἀναβίωση τοῦ ἔργου στὸ φεστιβάλ τῶν Συρακουσῶν, ἀλλὰ καὶ εὐρύτερα στὴν Ἰταλία, ἐνῶ δὲν γίνεται (ἐπαρκῆς) λόγος γιὰ ἄλλους εὐρωπαϊκούς θεσμοὺς ὅπου καλλιεργήθηκε ἡ σκηνικὴ πρόσληψη τοῦ ἀρχαίου δράματος.¹ Ἐδῶ — καὶ γιὰ νὰ μὴν ἀδικήσουμε τοὺς συγγραφεῖς — γεννιέται ἓνας εὐρύτερος προβληματισμὸς, πού σχετίζεται μὲ τὴ βασικὴ ἐπιλογὴ ἢ ὁποῖα καθοδηγεῖ τὴ διάρθρωση τοῦ τόμου, δηλαδὴ τὸ γεγονὸς ὅτι σὲ καθέναν ἀπὸ τοὺς συντελεστὲς ἔχει

1. Τοῦτο ἔχει ἤδη ἐπισημανθεῖ στὴν κριτικὴ τῆς Cressida Ryan, ἡ ὁποία ἀνιχνεύει ἐλλείψεις καὶ στὴν ἐνότητα πού ἀναφέρεται στὸν κινηματογράφο· βλ. *Bryn Mawr Classical Review* 2019.10.17 [https://bmcr.brynmawr.edu/2019/2019.10.17/]

ἐξ ὀλοκλήρου ἀνατεθεῖ ἢ ἀνάπτυξη τῶν πολλῶν πτυχῶν τῆς πρόσληψης ἐνὸς ἀρχαίου δράματος. Δὲν εἶναι προφανῶς δυνατὸν νὰ ἀναμένεται ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς νὰ ἔχουν ἐξειδικευθεῖ σὲ ἀντικείμενα τόσο διαφορετικὰ ὅσο ἡ λογοτεχνία, ὁ χορὸς ἢ ὁ κινηματογράφος, οὔτε ἐπίσης νὰ ἔχουν κατ' ἀνάγκην καλλιιεργήσει μιὰ πολυσχιδὴ μεθοδολογία τῆς πρόσληψης ποὺ νὰ ἀνταποκρίνεται, διαφοροποιούμενη, στὰ καλλιτεχνικὰ μέσα τὰ ὁποῖα κάθε φορὰ ἐξετάζονται.²

Τὸ Κεφάλαιο 2, γραμμένο ἀπὸ τὸν Eric Dugdale, ἀφιερώνεται στὸν *Φιλοκτήτη* καὶ εἶναι πιὸ ἀναλυτικὸ σὲ σχέση μὲ ἐκεῖνο τῆς Treu. Ἐνα ἀπὸ τὰ ἰσχυρά του σημεῖα εἶναι ἡ ἀναφορὰ στὶς ἀπεικονίσεις τοῦ ὁμώνυμου ἥρωα στὶς εἰκαστικὲς τέχνες. Ἐνα ἀρχαῖο ἄγαλμα στὶς Συρακοῦσες, γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ὁποῖου μαθαίνουμε ἀπὸ τὸν Πλίνιο τὸν Πρεσβύτερο, ἀποτυπώσεις σὲ ἀγγεῖα, μιὰ τοιχογραφία ἀπὸ τὴν Πομπηία, ἓνα ἀνάγλυφο μετάλλιο στὴν ἐξωτερικὴ διακόσμηση τοῦ Ναοῦ τῆς Εἰρήνης στὸ ἀνάκτορο Sanssouci στὸ Potsdam, ἓνας πίνακας τοῦ Ἴρλανδοῦ ζωγράφου James Barry, τὸ διάσημο γλυπτὸ τοῦ von Hildebrand: μερικὰ μόνο ἀπὸ τὰ ἔργα τέχνης ποὺ συναπαρτίζουν τὴν ὄχι ἀμελητέας ἔκτασης εἰκαστικὴ ἀξιοποίηση τοῦ μύθου τοῦ *Φιλοκτήτη* ἀνὰ τοὺς αἰῶνες. Τὸ Κεφάλαιο 3, τὸ ἐκτενέστερο καὶ ἴσως τὸ ἀρτιότερο τοῦ τόμου, συγκροτεῖ ἓνα πλουσιότατο σὲ ὑλικὸ ὁδηγὸ τῆς ἀπήχησης τοῦ *Οἰδίποδα τύραννου*. Ἡ Rosanna Lauriola ἐξάλλου ἔχει ἤδη ἐντρυφήσει στὴν πρόσληψη τῆς ἀρχαίας τραγωδίας πολλαπλῶς, ἀλλὰ καὶ ἰδίως ὡς συνεπιμελήτρια τοῦ τόμου *Brill's Companion to the Reception of Euripides*.³ Ἡ συμβολὴ της μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὑποδειγματικὴ γιὰ τὴ σύνθεση, ὄχι ἀπλὰ ἐνὸς κεφαλαίου, ἀλλὰ ἐπὶ τῆς οὐσίας μιᾶς μονογραφίας — δεδομένης τῆς ἔκτασης — μὲ θέμα τὴν πολύμορφη ἐπιβίωση ἐνὸς ἀρχαίου δράματος. Στὴν ἐνότητα “Λογοτεχνία” περιέχεται μιὰ πλήρης ἐπισκόπηση, στὴν ὁποία ἐντάσσεται, μετὰξὺ ἄλλων, ὁ Σενέκας, ὁ Μακρόβιος καὶ ὁ Στάτιος. Ἰδιαίτερα χρήσιμη εἶναι ἡ ἐκτενὴς συζήτηση τοῦ *Οἰδίποδα* τῶν Dryden καὶ Lee (1679), ὅπως καὶ τοῦ ὁμότιτλου ἔργου τοῦ Βολταίρου. Τὸ ἴδιο ἰσχύει γιὰ τὴν ἀναφορὰ στὸν Gide ἢ τὸν Cocteau, γιὰ παράδειγμα, ἀλλὰ καὶ σὲ λιγότερο γνωστοὺς συγγραφεῖς καὶ ποιητὲς τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα, ὅπως τοὺς Ἄραβες Ali Ahmad Bakathir καὶ Ali Salim. Ἐξίσου πλούσιες εἶναι καὶ οἱ ἐνότητες ποὺ καλύπτουν τὶς εἰκαστικὲς τέχνες, τὸν χορὸ, τὴ μουσικὴ ἢ τὴν ὄπερα.

2. Βλ. καὶ σχετικὲς ἐπισημάνσεις τῆς Ryan, ὁ.π..

3. Rosanna Lauriola καὶ Kyriakos N. Demetriou (ἐπιμ.), *Brill's Companion to the Reception of Euripides*, Leiden / Βοστόνη 2015.

Τὸ Κεφάλαιο 4, τὸ ὁποῖο ἐστιάζει στὸν *Οἰδίποδα ἐπὶ Κολωνῶ*, ἐκτείνεται σὲ 70 περίπου σελίδες, ἀλλὰ εἶναι ἐξαιρετικὰ περιεκτικό, δεδομένης καὶ τῆς μικρότερης ποσότητας τοῦ ὕλικου ποὺ ἀφορᾷ στὸ ὕστατο ἔργο τοῦ Σοφοκλῆ. Ἡ συγγραφέας Elizabeth Scharffenberger φανερώνει ἰδιαίτερη εὐρυμάθεια καθὼς διεξέρχεται τὶς ποικίλες μορφές τῆς ἀπήχησης τοῦ ἔργου, ἐνῶ ἀξιοποιεῖ καὶ τὴν ἐρευνητικὴ τῆς ἐργασία πάνω στὴν κωμωδία, προκειμένου νὰ ἀναδείξει, μεταξύ ἄλλων, τὶς πιθανές συσχετίσεις μεταξύ τοῦ ἀριστοφανικοῦ *Πλούτου* καὶ τοῦ σοφόκλειου αὐτοῦ δράματος. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει καὶ ἡ ἀρκετὰ ἐκτενὴς παρουσίαση τοῦ δραματικοῦ ἔργου *Caractacus* τοῦ Ἀγγλοῦ κληρικοῦ καὶ ποιητῆ William Mason (1724–1797), τὸ ὁποῖο ἀνέβηκε στὸ Covent Garden τὸ 1776. Ἐπαρκὴς ἀνάλυση ἀφιερώνεται, ἐπίσης, στὸ ἐπιτυχημένο μιούζικαλ *The Gospel at Colonus* (1983) τῶν Ἀμερικανῶν Lee Breuer καὶ Bob Telson.

Τὸ Κεφάλαιο 5, ποὺ ὑπογράφει ἡ Maria de Fátima Silva, ἀνταποκρίνεται μὲ ἐπιτυχία στὸ ἀναντίρρητα δύσκολο ἐγχείρημα νὰ ἐκτεθεῖ ἐνιαῖα ἢ πολὺπλευρη πρόσληψη τῆς *Ἀντιγόνης*. Μία πιθανὴ ἔνσταση, ποὺ ἐν μέρει πηγάζει ἀπὸ τὸν ἴδια τὴν ἀνελαστικὴ δομὴ τοῦ κεφαλαίου, ἀφορᾷ στὸ γεγονός ὅτι ἡ ἀξιοποίηση τοῦ ἔργου στὸν στοχασμὸ τοῦ Hegel ἢ τοῦ Kierkegaard ἔχει ὑπαχθεῖ στὴν ἐνότητα “Λογοτεχνία”. “Ἐνα ἄλλο σημεῖο τὸ ὁποῖο ἀξίζει νὰ ἐπισημανθεῖ εἶναι ἡ ἔκταση ποὺ ἀφιερώνεται σὲς ἀπηχήσεις τῆς σοφόκλειας δραματοποιίας σὲ ἔργα γραμμένα στὴν πορτογαλικὴ γλῶσσα, γεγονός ποὺ ἀνάγεται ἀσφαλῶς στὴν ἐξοικείωση τῆς de Fátima Silva μὲ τὴ σχετικὴ λογοτεχνικὴ παραγωγή. Τὸ Κεφάλαιο 6, μὲ ἀντικείμενο τὴν *Ἠλέκτρα*, εἶναι — καθὼς σημειώθηκε — τὸ συντομότερο ὅλων, ἀλλὰ δὲν παύει νὰ εἶναι πυκνὸ σὲ πληροφορίες καὶ χρηστικό. Ὁ συγγραφέας, P. J. Finglass, ἀναντίρρητα γνωρίζει σὲ βάθος τὸ κείμενο ὡς φιλολογικὸς ὑπομνηματιστὴς τοῦ ἢ πρόσληψη τῆς *Ἠλέκτρας* στὴ λογοτεχνία εἶναι, ἀναμενόμενα, ἕνα ἀπὸ τὰ ἰσχυρότερα σημεῖα τοῦ κεφαλαίου. Στὴν ἐνότητα “Stage”, ὡστόσο, δὲν ἀφιερώνεται ἀρκετὸς χῶρος στὴ σκηρικὴ πρόσληψη, ἐνῶ τόσο αὐτὴ ὅσο καὶ ἡ ἐνότητα ποὺ καλύπτει τὴ μουσικὴ ἀντιμετωπίζονται μᾶλλον διεκπεραιωτικά. Ὀλίστημα σπάνιο — δεδομένης τῆς ἀκριβολογίας ποὺ γενικὰ διέπει τὸν τόμο — παρατηρεῖται στὴ μνεῖα τῆς ἱστορικῆς παράστασης τῆς *Ἠλέκτρας* τὸ 1938 στὴν Ἐπίδαυρο, ὅπου ἀναφέρεται ὡς σκηνοθέτης ὁ Τάσος Μελετόπουλος.⁴ Ὁ Μελετόπουλος βεβαίως διήθυνε τὴν κινηματογραφικὴ λήψη

4. Βλ. σελ. 502.

τῆς παράστασης, ἐνῶ ὁ θεατρικὸς σκηνοθέτης δὲν ἦταν ἄλλος ἀπὸ τὸν Δημήτρη Ροντήρη, τοῦ ὁποίου ἡ *Ἡλέκτρα* διέτρεξε λαμπρὴ πορεία γιὰ δεκαετίες καὶ ἀνέβηκε τόσο στὴν Ἑλλάδα ὅσο καὶ σὲ διάφορες χῶρες τοῦ ἐξωτερικοῦ μεταπολεμικά.⁵

Εὐσύνοπτη ἀλλὰ μεστή εἶναι, στὴ συνέχεια, ἡ συμβολὴ τῆς Sophie Mills ποὺ ἔχει ὡς θέμα τὶς *Τραχίνιες* (Κεφάλαιο 7): πιὸ ἰσορροπημένη ἀπὸ ἐκείνη τοῦ Finglass, ἀλλὰ καὶ μὲ μεγαλύτερη ἔμφαση στὶς εἰκαστικὲς τέχνες, ὅπως καὶ στὴ θεατρικὴ ἐπιβίωση τοῦ μύθου τοῦ Ἡρακλῆ καὶ τῆς Δηϊάνειρας. Κρατοῦμε ἰδίως τὴν ἀρκετὰ λεπτομερῆ ἀνάπτυξη τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο δεξιώθηκε ἡ ζωγραφικὴ τὸν προκειμένο μύθο: σειρὰ ὀνομάτων παρατίθεται, ἀπὸ τὸν Jan Gossaert τοῦ 16ου αἰῶνα μέχρι τὸν Picasso. Ἀξιέπαινη, εἶναι ἐπίσης ἡ πραγμάτευση τῆς σκηνικῆς πρόσληψης — ἀπὸ τὶς ἀρτιότερες στὸν τόμο — ὅπου καταγράφεται πλειάδα παραστάσεων, μὴ ἐξαιρουμένων καὶ τῶν σύγχρονων ἐλληνικῶν, ποὺ συνήθως ἀπουσιάζουν ἀπὸ τὰ ἄλλα κεφάλαια. Ὁ τόμος κλείνει μὲ μιὰ ὀλιγοσέλιδη κατατοπιστικὴ συζήτηση τῶν *Ἰχνευτῶν* ἀπὸ τὸν Simone Beta. Ἡ προσθήκη αὐτῆ εὐστοχα κρίθηκε ἀπαραίτητη προκειμένου νὰ ἀναδειχθεῖ τὸ γεγονός ὅτι οἱ τραγικοὶ ποιητὲς τῆς κλασικῆς ἐποχῆς ὑπῆρξαν ταυτόχρονα καὶ συνθέτες ἐνὸς διαφορετικοῦ δραματικοῦ εἴδους, ποὺ τοποθετεῖται πλησιέστερα πρὸς τὴν κωμικὴ γραφῆ (τραγωδία παίζουσα). Τέλος, σχετικὰ μὲ τὸ εὐρετήριο, νὰ σημειωθεῖ πὼς ἀκολουθήθηκε ἡ λύση νὰ διαιρεθεῖ σὲ ἐνόητες ἀνὰ κεφάλαιο/ἔργο, ἐπιλογὴ ὅμως ποὺ δὲν διευκολύνει τὴ θεματικὴ ἔρευνα ἢ ὁποῖα θὰ ἐπιδιώξει νὰ ἐπεκταθεῖ στὸ σοφόκλειο ἔργο συνολικά.

Ἀνακεφαλαιώνοντας, τὸ *Brill's Companion to the Reception of Sophocles* ἀποτελεῖ ἕναν τόμο πλούσιο σε πληροφορίες καὶ χρηστικό, ὁ ὁποῖος ἀναδεικνύεται σὲ πολύτιμο ἐργαλεῖο καὶ ἔργο ἀναφορᾶς γιὰ ἐρευνητὲς καὶ φοιτητὲς. Ἡ συνύπαρξη, ἐπίσης, σὲ κάθε κεφάλαιο ἐνοτήτων ποὺ ἐστιάζουν σὲ ποικίλες τέχνες ὑποβοηθεῖ καὶ ἐνθαρρύνει τὴ διεπιστημονικὴ ἐξέταση. Κατὰ μιὰ ἔννοια ὁ τόμος αὐτὸς πλεονεκτεῖ σὲ σχέση μὲ τὸ *Brill's Companion to the Reception of Aeschylus*, δεδομένου ὅτι σὲ

5. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ καὶ μιὰ βασικὴ βιβλιογραφικὴ παράλειψη στὴν ἐνότητα “Μουσική”: ἀναφορικὰ μὲ τὴν *Ἡλέκτρα* τοῦ Richard Strauss προκαλεῖ ἐντύπωση ἡ ἀπουσία παραπομπῆς στὸ μακροσκελὲς δοκίμιο τοῦ Simon Goldhill, “Blood from the shadows: Strauss’ disgusting, degenerate ‘Electra’”, στὸν τόμο *Who Needs Greek? Contexts in the Cultural History of Hellenism*, Cambridge 2002, σελ. 108-177. Ἀντιθέτως, γίνεται παραπομπή (σελ. 497 σημ. 61) σὲ τρεῖς σελίδες ἀπὸ τὴν εἰσαγωγὴ τῶν Simon Goldhill καὶ Edith Hall στὸν συλλογικὸ τόμο *Sophocles and the Greek Tragic Tradition* (Cambridge 2009).

κάθε κεφάλαιο εξετάζονται σταθερά μια σειρά από θέματα που συχνά απουσιάζουν από εκείνον: για παράδειγμα ή επίδραση που άσκησε ή δραματική πραγμάτευση ενός μύθου στη γλυπτική της αρχαιότητας ή στο μπαλέτο και την όπερα των νεότερων χρόνων. Σε κάθε περίπτωση, ωστόσο, και οι δύο τόμοι συγκεντρώνουν εκπληκτική ποσότητα υλικού και ανοίγουν καινούργιους δρόμους, παρέχοντας, σε συνδυασμό με το αντίστοιχο συλλογικό έργο για τον Εὐριπίδη,⁶ πλειάδα έρεθισμάτων στους έρευνητές. Οι όποιες ένστάσεις διατυπώθηκαν παραπάνω δέν είναι ασφαλώς σε θέση να σκιάσουν τη ανεκτίμητη αξία και των δύο έργων. Όφείλουμε να συγχαροῦμε τους έπιμελητές, τή Rebecca Futo Kennedy, τή Rosanna Lauriola και τόν Κυριάκο Δημητρίου, για τὸ επίτευγμά τους.

ΑΓΙΣ ΜΑΡΙΝΗΣ

Πανεπιστήμιο Πατρών
amarinis@upatras.gr

6. Βλ. παραπάνω, σημ. 3.